

O'ZBEK TILIDA GIPONIM VA GIPERONIM MUNOSABAT**Baratova Madina Bahodir qizi***Termiz davlat universiteti 2-kurs talabasi*

Annotatsiya : *Ushbu maqolada tildagi giponim va giperonim munosabatlar haqida ma'lumot keltirilgan. Tur va jins munosabati daraxt leksemasi misolida o'rganilgan. Shuningdek , gipo-giperonimik qator haqida ham ma'lumotlar yoritilgan.*

Kalit so'zlar : *Giponimiya, giperonim, leksema , tur , jins , gipo-giperonimik qator , semema.*

Giponimiya , giponim hamda giperonim atamaları dastavval 1968-yilda ingliz tilshunosi Layanz tomonidan qo'llangan. Shundan so'ng giponimiya haqidagi dastlabki ilmiy axborotlar rus tilshunosligida ham vujudga kela boshlagan. O'zbek tilshunosligida tilshunos olimi R.Safarova ilk marotaba bu ma'noviy munosabatni o'rganib chiqqan. Giponimiya lug'at boyligidagi leksemalarning pog'onali (iyerarxik) aloqasidan kelib chiqadigan ma'no munosabatlaridir. Bunda munosabatlarning mohiyati shundaki, torroq tushuncha yoki ma'no ifodalaydigan leksemalar kengroq tushuncha yoki ma'no ifodalaydigan leksemalar bilan tur(giponim) va jins (giperonim) aloqasida bo'ladi . Bunday aloqa birlashtiruvchi (integral) semalar orqali amalga oshiriladi. Masalan, atirgul leksemasining ma'nosi , gul leksemasining ma'no tarkibiga , it leksemasining ma'nosi hayvon leksemasining ma'no tarkibiga kiradi. Bunday pog'onali (bosqichma-bosqich)munosabat , ayniqsa, u yoki bu fanning terminologik tizimida keng tarqalgan. Chunonchi, botanikada tur tushunchasi turkum tushunchasi tarkibiga, turkum tushunchasi oila tushunchasi tarkibiga , oila tushunchasi qabila tushunchasi tarkibiga , qabila tushunchasi sinf tushunchasi tarkibiga , sinf tushunchasi esa eng katta taksonimik kategoriya bo'lgan tur tushunchasi tarkibiga kiradi.

Leksemalar ma'nosidagi ana shunday bog'lanish gipo-giperonimik (tur-jins) munosabati deb qaraladi. Ongimizda leksemalarning muayyan tur guruhlarga ajratilib saqlanishi ma'lum hodisa . Bu narsa ko'proq so'zlarni yodda saqlash va ularni tizim asosida tushunishga yordam beradi. Daraxt leksemasini olaylik. Daraxt leksemasiga izohli lug'atda quyidagicha izoh beriladi. "Tana qo'yib, shox va novdalar chiqarib , tomir otib o'sadigan ko'p yillik o'simlik". Endi esa "Chinor" leksemasini tahlil qilamiz. "Po'sti ko'kish, panjasimon shapaloq bargli , uzoq umrli sersoya daraxt". Ikkala leksemani ham birlashtiruvchi umumiy daraxt, o'simlik semalari mavjud. (Chinor chirmas , archa qurimas). Giponimiya umumiy atama (giperonim) va uning o'ziga xos nusxasi (giponim) o'rtasidagi munosabatni ko'rsatadi. Giponim-bu semantik maydoni giperonimasidan ko'ra kengroq, aniqroq bo'lgan so'z yoki ibora. Giperonimning semantik maydoni, shuningdek, o'ta yuqori darajali deb nomlanuvchi giponimikadan kengroq . Giponimlar va giperonimlar o'rtasidagi munosabatlarga yondashuv

giperonimni giponimlardan iborat deb ko'rishdir. Mvhum so'zlar bilan bu yanada qiyinlashadi tasavvur qiling, tushunish va bilim. Giponimlar odatda ismlarga murojaat qilish uchun ishlatilsa, u nutqning boshqa qismlarida ham qo'llanishi mumkin. Ismlar singari fe'llardagi giperonimlar ham harakatning keng toifasiga tegishli so'zlardir. Yana shuni ta'kidlab o'tishimiz mumkinki, giponimik munosabatda giperonim va giponim farqlanadi.

Giperonim jins belgisini bildirgan predmetning nomini ifodalovchi ko'pgina ma'noni semantik jihatdan umumlashtiruvchi mikrotizimning markaziy leksemasi, dominantasi sifatida namoyon bo'luvchi lug'aviy birlik. Giponim esa ma'lum jins turining nomini hamda o'zining semantik tarkibida implitsit tarzda jins ma'nosini ham ifodalovchi semantik jihatdan giperonimga nisbatan boy bo'lgan lug'aviy birlik. Giponim va giperonim orasidagi aloqa mantiqiy asosga ega. Bu esa obyektiv borliqdagi umumiylik tushunchasi bilan bog'liq. Giponimlar teng huquqli bo'lib, giperonimga munosabati bir xil. O'z navbatida bu munosabat polisemiya va omonimiya hodisasi bilan ham bog'lanadi. O'zbek tilidagi daraxt nomi dastlab ikki guruhga bo'linadi mevali daraxt va mevasiz daraxt. Mevali daraxt o'z mevasining nomi bilan ataladi. Shuning uchun bu leksema ko'p ma'noli bo'lganligi bois, bir tomondan meva, ikkinchi tomondan daraxt giperonimi bilan semantik munosabatga kirishadi. Giperonimning ma'nosi giponim leksemanikiga nisbatan kengroq va noaniqroq, giponim leksemaniki esa giperonimnikiga nisbatan torroq va yorqinroq. Shu boisdan, aytish mumkinki, giperonimning ma'noviy mohiyati barcha giponimning ma'noviy mohiyati yig'indisiga teng. Aytilganidek, daraxt mevali va mevasiz daraxtga bo'linadi, demak borliqdagi bunday bo'linish giponimiya hodisasi sifatida tilda ham aks etadi. Lekin daraxtning mevali va mevasiz turini ajratadigan alohida leksema o'zbek tilida yo'q. Demak, giponimning o'rni bo'sh bo'lib, ular leksik lakuna (bo'sh xona) hosil qiladi. Leksik lakunani tuli nutqiy nominative birlik to'ldirishi mumkin. Har bir gipo-giponimik qator cheklanmagan miqdorda lug'aviy lakunaga ega bo'ladi. Bu bo'sh xona ayni bir jinsning turli belgisi bilan chegaralanmagan miqdorda to'lib borishi mumkin. Masalan 10ta ot turning nomini bilgan odam uchun qolgan ot turi nomlari bo'sh lakuna hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. "Hozirgi o'zbek adabiy tili" R.Sayfullayeva
2. O'zbek tili izohli lug'ati
3. Ilmiy maqolalar to'plami.
4. "Sistem leksikologiya asoslari"
5. Internet sahifalari